https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.7

РУДНИК ГВОЖЂА У СЕЛУ БА КОД ЉИГА[1]

Александар Ђукић
Удружење Челник, Љиг
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

e-mail: alekdjukic@yahoo.com

Прегледни рад
Примљено: 30. 4. 2026.
УДК: 904:622.012.2(497.11)”15/17”
Прихваћено: 28. 7. 2026.

Апстракт: *У раду се сумирају досадашња сазнања о руднику гвожђа у селу Ба код Љига, који до сада није био предмет опсежнијих истраживања. Подаци добијени о руднику у овом селу углавном су изношени уз податке о другим рудницима или су коришћени као упоредни оквири. Сам рудник се налазио на брду Рујевац, које данас убрзано нестаје услед интензивне експлоатације камена, те се може сматрати да је добар део података заувек изгубљен. Стога је циљ овог рада да сумира досадашња сазнања о руднику гвожђа кроз анализу историјских извора, материјалних сведочанстава и наративних извора који и данас постоје у селу. Османски извори сведоче о организованој и интензивној експлоатацији гвоздене руде и производњи топовске ђулади у селу Ба од средине 16. до почетка 18. века.*

Кључне речи: *Село Ба, османско рударство, Љиг, гвожђе, индустријско наслеђе, раномодерни период, нахија Рудник*

Увод

Рударство представља један од кључних привредних и стратешких сегмената у историји средњовековне Србије и касније, Османског царства. Простор данашње Србије, са развијеном мрежом рудника и металуршких центара, имао је значајну улогу у снабдевању војне индустрије, али поједини локалитети унутар тог система остали су недовољно истражени. Један од таквих примера представља рудник гвожђа у селу Ба код Љига, који је у досадашњој литератури углавном спомињан узгредно или као део ширих истраживања. Фрагментарни подаци о овом руднику нашли су своје место у различитим студијама, али до сада не и на једном месту.

[1] Рад је настао у склопу пројекта „Осамдесет година Светосавског конгреса у селу Ба: културно наслеђе у функцији одрживог развоја села”, који спроводи Удружење Челник у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом Ваљево, а финансиран је донацијама приватних лица.

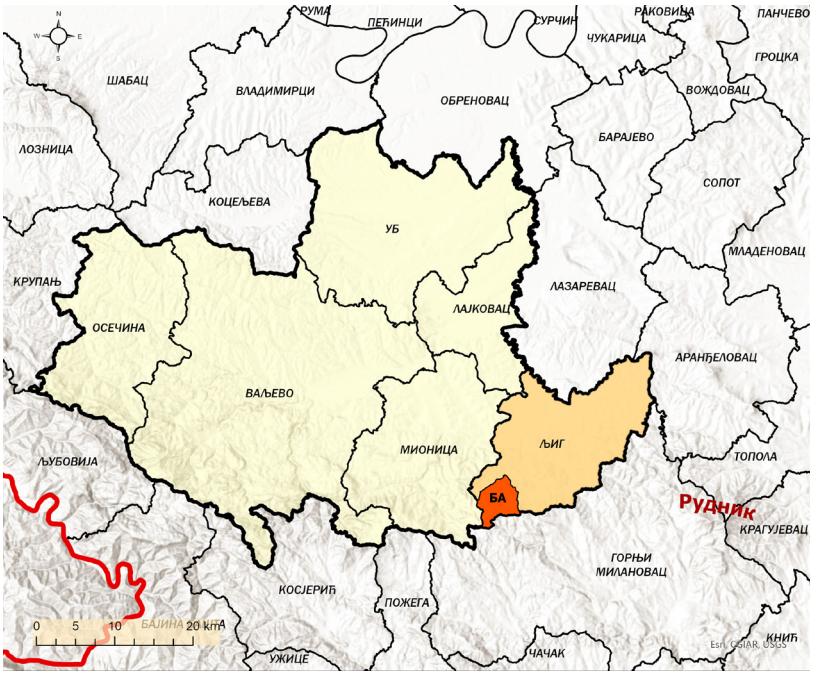

Карта 1. Положај села Ба у оквиру општине Љиг и Колубарског управног округа (израдио Лазар Томовић)

Map 1. Location of the village of Ba within the Municipality of Ljig and the Kolubara administrative district (made by Lazar Tomović)

У оквиру пројекта „Осамдесет година Светосавског конгреса у селу Ба: културно наслеђе у функцији одрживог развоја села", који реализује Удружење за неговање културног наслеђа Челник из Љига, у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом Ваљево и Заводом за заштиту споменика културе Ваљево, један од пројектних задатака био је прикупљање и обрада познатих података о културној баштини села Ба. Један део те грађе односи се на стари рудник гвожђа који се налазио у овом селу. Стога, циљ овог рада је да на основу анализе доступних историјских извора, материјалних сведочанстава и усмених предања, изврши синтезу досадашњих сазнања о руднику у селу Ба, као и да покуша да одреди његов значај у оквиру ширег рударског система Смедеревског санџака и Османског царства у целини.

Метод рада

Истраживање се заснива на интердисциплинарном приступу који интегрише историјску анализу, археолошку интерпретацију и етнолошка запажања, са циљем реконструкције функције и значаја рудника у селу

Ба у оквиру османског војноиндустријског система. Полазиште рада чини критичка анализа писаних извора и историографске литературе, кроз коју се утврђују хронолошки оквири, организација производње и економски капацитети рудника.

Писани подаци су доведени у везу са материјалним сведочанствима прикупљеним приликом теренских истраживања. На тај начин омогућена је просторна и функционална реконструкција рударских и металуршких активности. У том контексту, локалитет се анализира као део шире мреже производних центара који су снабдевали османски војни систем. Применом природно-научних метода (EDXRF анализа) добијени су подаци о саставу руде, који доприносе разумевању технолошких аспеката производње. Усмена предања су коришћена као комплементаран извор, уз критичку проверу и укрштање са другим типовима података.

Метод компаративне анализе омогућио је позиционирање рудника у селу Ба у односу на друге рударске центре у Смедеревском санџаку и ширем балканском простору, чиме се превазилази локални карактер истраживања и отвара питање његовог стратешког значаја. Ограничења рада огледају се у фрагментарности извора, изостанку систематских археолошких ископавања и противречношћу наративних извора, што условљава да се резултати тумаче као радне хипотезе, отворене за даљу проверу.

Географско-историјски оквир

Село Ба налази се у данашњој општини Љиг, удаљено од насељеног места Љиг око 10 км у правцу југозапада (Томовић 2020, 8–9). Смештено је на северним обронцима Сувобора, а пејзажом доминира клисура реке Љиг која извире у овом селу под брдом Гучевом и протиче његовим средиштем у правцу североистока (Карта 1). Пејзажом доминирају обронци Сувобора: Груковица и Гучево с јужне стране, брдо Рујевац са запада и брдо Грађеник са истока. Поред клисуре коју формира река Љиг, значајан део села простире се на висоравнима Рајца и Сувобора и носи назив Башка поља (Павловић 1907, 525–526) (Карта 2).

У историјским изворима из средњег века немамо сачуван спомен села Ба, али од значаја нам је Повеља краља Жигмунда Луксембуршког од 10. марта 1392. године, у којој се спомиње жупа Љиг (Исаиловић 1989, 96), која се засигурно налазила у најнепосреднијој близини села Ба. Најсигурнији сведок да је село постојало током средњег века јесте Црква Светог Илије, чија се градња датује у крај 14. и почетак 15. века (Јеж 1999, 229–234; Ђукић 2025, 180–212).

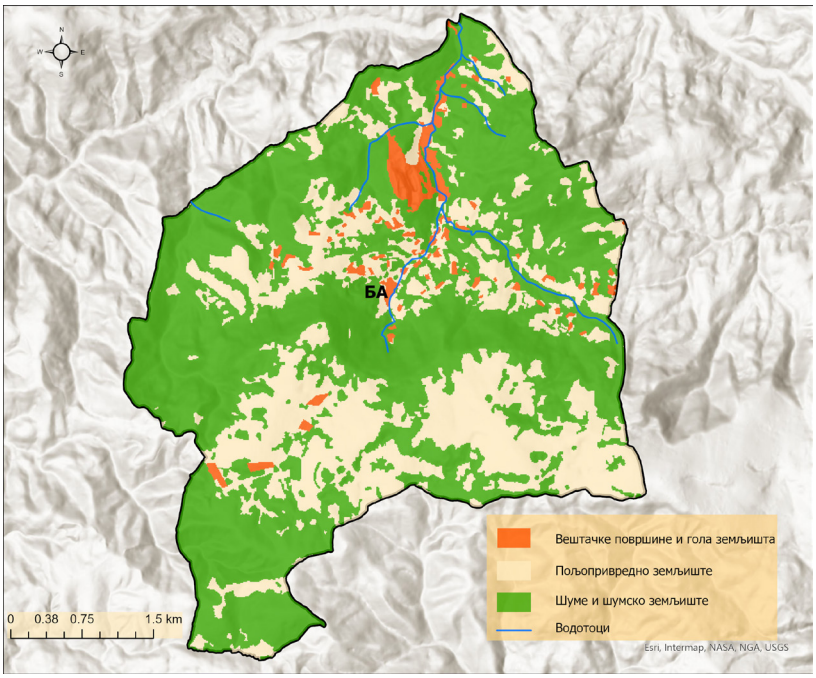

Карта 2. Село Ба (израдио Лазар Томовић)
Map 2. Village of Ba (made by Lazar Tomović)

Прва половина 16. века било је време када долази до реорганизације османског рударства. Традиционални начин пословања у српским рудницима су срушени тиме што је Порта ставила све руднике под своју непосредну контролу додељујући их царском хасу. Уз то, забрањен је слободан промет металима и рудама, као и њихов извоз, што је највише утицало на закупце из Дубровника, Котора и других приморских места, који су сада морали да траже нова тржишта или послове. Рудници почињу да раде за потребе војне индустрије и на њихово чело постављани су надзорници Порте – емини. Ове мере, као и честа ратна дејства на подручју Смедеревског санџака условиле су гашење неких старих рудника или смањен обим њихове производње (Поповић 2000, 576). Управо је на таласу ових промена започета (или обновљена) рударска активност у селу Ба, које се у османским дефтерима спомиње као *Madeni Bah* или *Bah demir madeni* (Simić 1976, 101). Ба се спомиње од 1559/60. као део Рудничке нахије када у њему почиње са радом рудник гвожђа. У селу је тада пописано 13 домова и два неожењена мушкарца, док је приход од села износио 300 акчи. У попису из 1572. године било је 22 дома са приходом од 600 акчи (Аличић 1985, 42, 262).

Током 17. века, село Ба са рудником се спомиње у попису рудничке џизије 1639. године када је у њему пописано 37 кућа (Зиројевић 1997, 44). Село Ба спомиње и турски путописац Евлија Челебија у својим путописима из 1662. године, говорећи да *река Љиг извире у Црној Гори у селу Пах, а улива се у реку Колубару близу касабе Ваљево* (E. Čelebija, 1967, 331–332).

Током 18. века, бележи се пад села. Аустро-турски рат 1716–1718. опустошио је Србију. Рудничка нахија била је једна од најтеже погођених ратом, па је након ратних дејстава на овом простору забележено 54 ненасељена и 38 насељених села. Тако у аустријском попису из 1718/19. године, у селу Ба има свега 10 домова (Пантелић 1948, 11, 25). Из јула 1719. године располажемо податком да се Ба налази на списку села погођених градом. У аустријском попису из 1735. године, село Ба, као део рудничког дистрикта има 8 домова, док га на попису села из 1738. године нема (Павловић 1907, 527–529).

Историјат истраживања

Рудник гвожђа у селу Ба дуго је познат у науци. Прве податке о остацима рударске делатности на овом месту доноси нам Јован Мишковић у свом опису Рудничког округа, бележећи да се десно од цркве налази згура, а нешто ниже и *остаци од некаквих земљаних казана и топионица*, те Мишковић закључује да је *овде некад морала каква фабрика бити коју је вода окретала* (Мишковић 1875, 145), док је прве османске изворе о руднику објавио Р. Анхегер (Катић 2005, 50). Током 1888. године, село Ба је посетио и рударски инжењер С. Гикић, који узгред бележи да се овде налази лежиште топионичарских згура и других продуката (Simić 1976, 100). Значајне податке о башком руднику оставио је Љубомир Павловић у својој антропогеографској студији *Колубара и Подгорина* из 1907. године, бележећи локалну топонимију, народна предања и материјалне остатке везане за старо рударство (Павловић 1907, 528–530). Од великог значаја су теренска истраживања геолога Василија Симића, родом Љижанина, који је био добро упућен у локалне прилике. Он је као студент обилазио село Ба и том приликом оставио значајне записе о ономе што је тада затекао и чуо од локалног становништва, а што је касније записао у раду о некадашњем рударству гвожђа у Шумадији (Simić 1976, 96–105).

Након Другог светског рата, село Ба обилазе Милутин и Драга Гарашанин у оквиру Великог археолошког рекогносцирања НР Србије, бележећи штуре податке о руднику и шљакиштима које су затекли (Бошковић ур. 1956, 22). Велики помак у истраживању башког рудника доноси Ђурђица Петровић пишући о ливењу топовске ђулади у Србији током 15. и 16. века,

преводећи значајне податке од турских аутора, захваљујући чему смо добили податке о томе када почиње масовна производња и које врсте топовске муниције су произвођене у селу Ба (Petrović 1966, 162–180). На ову студију надовезује се рад Милана Васића о мартолосима у југословенским земљама, задуженим за успостављање јавног реда и мира у Османском царству, па и у рудницима где су њихови одреди били распоређени (Vasić 1967). Превођењем османских дефтера додатно су увећана наша знања о руднику у селу Ба. У томе се истакла Радмила Тричковић, објављујући извесне податке о руднику гвожђа у селу Ба у монографији *Београдски пашалук 1687–1739* (Тричковић 2013, 234), затим Ахмед Аличић преводећи дефтере за неке области у западној Србији (Аличић 1985) и Олга Зиројевић у више својих радова, између осталог и о Јуруцима у башком руднику (Зиројевић 1997; Зиројевић 1986, 49–56). О башком руднику, уопштено су писали Тома Поповић у трећем тому *Историје српског народа* (Поповић 2000, 575–646) и Радован Самарџић у четвртом тому овог капиталног издања (Самарџић 1986, 7–18).

У новије време, неизоставну карику за истраживања башког рудника представља монографија *Старо српско рударство* Симе Ћирковића, Десанке Ковачевић-Којић и Руже Ћук из 2002. године, који сумирају део дотадашњих знања о овом руднику (Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, 2002). На ова и претходна истраживања надовезују се Срђан и Татјана Катић пишући о рударству на простору Балкана (Катић 2006, Катић 2007, Катић 2009, Катић 2015). Највећи допринос истраживањима рудника у селу Ба дао је управо Срђан Катић у својој докторској дисертацији о рударству и металургији у Османском царству на примеру Смедеревског санџака, у којој је преведена и објављена значајна грађа из османских извора о овом руднику (Катић 2005). Иако спомињан релативно често у радовима и монографијама који нису остајали незапажени, рудник гвожђа у селу Ба никад није био део јединствене студије, што ће бити циљ овог рада.

Историографски преглед рударске активности

О почетку рударске активности у селу Ба засада не располажемо прецизним подацима. Постоји основана могућност да су рудник са околним насељем формирали Саси који се у Србији појављују средином 13. века, у време владавине краља Стефана Уроша I (Динић 1955, 1–27; Ћирковић 1981, 344–345). На ову претпоставку указује првобитан назив села *Бах*, који на немачком језику значи „поток" (*Bach*) (Лома 2006, 14). С обзиром на то да се оближњи Рудник спомиње у историјским изворима од 24. октобра 1296. године (Мишић 2018, 8), а да је присуство саског нотара у овом месту посве-

дочено од 1312. године (Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ђук 2002, 28), основана би била претпоставка да су локалним Сасима била позната и рудна богатства околних места. Током 15. века, на подручју северозападне средишње Србије спомињу се рудници у Бохорини, Зајечи, Крупњу, Борини, Црнчи, Липнику, Великој Реци, Трешњици итд. (Спремић 1994, 93–107). Развијено рударство у овом делу Србије током средњег века остављају основану претпоставку да је и башки рудник основан у средњем веку. *Бах* такође може значити и „вика", „бука", „застрашивање" (Лома 2006, 260). Ово тумачење такође се може везати за рударску активност која по својој природи ствара буку, али је мање вероватна. Василије Симић датује почетак рударства у селу Ба за средњи век, везујући га за оближњи Рудник. Он даље каже да се у башкој топионици током средњег века израђивао рударски алат, мада за овакве тврдње још нема поузданих доказа (Simić 1976, 101).

Почетак рударства у селу Ба може се поуздано пратити у историјским изворима од средине 16. века. У документима из 1559/1560. године спомиње се село Ба (Бач), које припада Руднику и опслужује рудник гвожђа, па су на основу фермана као накнаду за службу у руднику сељаци ослобођени плаћања законских (редовних) и ванредних пореза. Плаћали су само глобе, свадбарину, пољачину и крвнину (Аличић 1985, 42; Петровић, 2020, 24). У почетку, рудник у селу Ба био је једна од производних јединица оближњег Рудника. Због свог сезонског карактера, рудник у селу Ба није имао свој руднички кадилук, већ је све време свог рада био под надзором рудничког кадије (Катић 2005, 51, 150).

Први познати ферман Порте у ком се спомиње масовна производња топовске ђулади у башком руднику потиче од 15. марта 1568. године[2] и у њему се спомиње заповедник рудника Бах, чауш Мехмед, који је проследио 2.217 топовске ђулади у Београд док је остатак задржао у руднику. Ово је време када се сав потребан алат за рад допремао из београдске тврђаве, што указује да је рад у башком руднику и даље био у почетној фази (Катић 2005, 217–218).[3] У слично време, упућена је заповест да се у башкој ливници изли је 15.000 ђулади, а из једне друге заповести видимо да је до 8. новембра 1568. године у селу Ба, поред стандардне производње, било неопходно излити и 3.500 ђулади за бадалошке топове (Petrović 1966, 173–174). У једном документу из 1567. године затражено је да се око послова израде топовске ђулади ангажују кнезови, примићури и мартолоси (Vasić 1967, 123). Поред њих,

[2] Податак се заправо односи на 1567. годину (Катић 2005, 218).

[3] Постојале су две основне врсте топовске ђулади: пуне (*yavarlak*) и шупље (*kumbara*) (Petrović 1966, 171).

били су неопходни и стручњаци за ливење топовске ђулади, чији је посао био веома цењен. Тако се 1591. године спомиње извесни Сулејман, стручњак за ливење ђулади у башком руднику, коме је Порта на предлог београдског кадије-муфетиша повећала приходе тимара за 1000 акчи (Катић 2005, 160).

У топионици башког рудника, произвођено је више типова топовске муниције. Међу њима је претежно била ђулад калибра од 2 до 4 оке,[4] коришћена за напад на тврђаве. Произвођена је муниција за опсадне топове бађалошке, чија су ђулад тежила 16 ока, затим за забразене (шахи и мали забразени), као и колонборне и шајка топове (средње и велике), коришћене претежно у морнарици, али коришћених и у копненим операцијама. Колонборне су имале калибар пројектила од 3, 5, 7, 9 и 11 ока (Petrović 1966, 173).[5] За ливење топовске ђулади и стручне топиничарске послове били су задужени сами становници села Бах, док су рад надзирале тобџије. Ђулад из Баа прослеђивана је у Београд, Истанбул, али и на границу са Млетачком Републиком (Катић 2005, 221, 225–226). Поред производње топовске муниције у селу Ба, оловна топовска ђулад ливена је и у оближњем Руднику (Катић 2007, 146).

Радна сезона трајала је шест месеци, од 6. маја до 8. новембра. Поред локалног становништва, у руднику су радили и сезонски радници, међу којима су најмасовнији били Јуруци, номадски народ из Мале Азије, Татари и муселими (Катић 2005, 51, 68). Долазак Јурука у башки рудник прати се од 1568. године из Текирдага, Овчег Поља, Солуна и Налдокена. Међу њима, само је текирдагских Јурука било 323 оџака, односно 1615 људи (ешкинџија), док је процена С. Катића да је на рад у башки рудник долазило по 5000 Јурука годишње. Наредне године, у Ба је пристигло око 3709 људи, међу којима су били Јуруци из Солуна и Овчег Поља, Татари из Тирхале, Добруџе, Јанбола и Актава и муселими из Чирмена (Катић 2005, 219–223). Током 1579. и 1580. године у овај рудник упућује се смена јамболских и добруџских Јурука, од чега је ових других смену чинило 62 човека. Наредне 1581. године, у башки рудник је упућена смена од 419 оџака текирдагских Јурука на посао ливења топовске ђулади након одустајања од похода на исток (Зиројевић 1986, 51). Поред Јурука, у башком руднику су радили и муселими, припадници војничког реда јаја, који од средине 15. века обављају споредне војне послове. Током 1568. године, у башки рудник требало је да дође смена од 350 муселима из Чирмена (Катић 2005, 220).

[4] 1 ока износи око 1,282 килограма.

[5] У османској артиљерији најчешће се спомињу топови: бађалошка, односно бадалушка (тип опсадног топа), бањемез, колонборна, шајке (мале, средње и велике), шакалоз, дарбзен/дарбузен или забразен, пранге и хавањи/хавани (Petrović 1966, 171).

Поред сезонских радника, током рударске сезоне, у селу Ба су боравили и аргати из Смедеревског санџака, тобџије из Смедерева, обезбеђење рудника (мартолоси) и разне занатлије и трговци (Катић 2005, 97). За потребе сезонских радника у башком руднику било је неопходно обезбедити довољно залиха хране, за шта су биле задужене кадије Рудника, Ваљева, Ужица, Крушевца, Параћина и Смедерева, а касније су овој обавези прикључена и села хаса рудника Железник (Катић 2005, 221).

Рад у руднику и топионици захтева масовну употребу потрошних материјала попут ватросталне глине, дрвне грађе и ћумура. Док су неки рудници откупљивали ћумур од локалних ћумурџија, други рудници су ангажовали сопствене ћумурџије, што је био случај са башким рудником (Катић 2009, 197–203). Масовна производња топовске муниције која почиње 1568. године изискивала је потребу за доласком 130 ћумурџија из Новопазарског и Крушевачког кадилука, чија је радна сезона трајала шест месеци. Већ следеће, 1569. године, у Ба долазе и ћумурџије из Ужичког, Чачанског и Крагујевачког кадилука. У руднику су добијали све потребне намирнице и алат који су задуживали и на крају сезоне враћали. Стварањем радничког хаса 1571/72. године, престала је потреба за довођењем ћумурџија из суседних кадилука. Према процени С. Катића, у башком руднику, где је изливано преко 20.000 топовске ђулади (за једну оку гвозденог ђулета било је потребно 10 ока ћумура), било је потребно око 32.000 товара, односно 3.200.000 ока ћумура (4.096 тона), што свакако представља доњу границу (Катић 2009, 203–204).

Године 1571/72. створен је велики раднички хас рудника у селу Ба, у чији састав је ушло 92 села (Petrović 1966, 175).[6] Исте године, отворен је рудник гвожђа у Каменграду, западно од Бањалуке. Том приликом, емину башког рудника наређено је да за потребе покретања погона, у Каменград пошаље ливце и раднице, као и да допреми калупе, пијуке, лопате и осталу потребну опрему (Petrović 1966, 174–175). Попис из 1572. сведочи да су Башани те године били ослобођени ванредних пореза због служења у руднику, те плаћају само редовне порезе одсеком (унапред одређена сума, без обзира на број становника). Тада је село Ба имало 22 дома (Аличић 1985, 262–263; Петровић, 2020, 24).

Муката рудника у селу Ба је давана под закуп, као што је то била уобичајена традиција у османском рударству. Засада располажемо једним податком из 1584. године о закупу мукате хаса рудника Ба заједно са хасом

[6] Раднички хас чини група села која се за потребе рудника издвајају у посебно добро под управом емина рудника. Становници ових села обављају послове везане за рудник, а заузврат су ослобођени одређених пореза (Катић 2005, 98).

Моровић за 220.000 акчи (Катић 2007, 148). Пред почетак Великог бечког рата (1683–1699), мукаτа рудника Бах износила је 203.000 акчи и исплаћивана је оџаклуку царске тополивнице (Катић 2005, 272).

Производњу су пратили и инциденти. Током 1568. године, на њумурџије у башком руднику извршена су три ноћна препада у којима је било много повређених. Разбојници су тада однели личне ствари радника, алат, 25 товарних коња па чак и залихе хране (Катић 2009, 203). Из тог разлога било је неопходно обезбедити рудник. За ову потребу у почетку су били ангажовани примићури и мартолоси, како се то наводи у једном османском дефтеру из 1567/68. *од старине* (Vasić 1967, 122–123). Оснивањем радничког хаса, у Ба је упућено 80 смедеревских мартолоса са задатком да штите њумурџије и дрвосече у руднику током сезоне (Катић, 2009, 203). Поред овога, башки рудник је имао и свој џемат од 29 мартолоса из села у Рудничкој, Колубарској и Ваљевској нахији, о чијем је постављењу султан донео ферман 1572/73. године на предлог београдског кадије. Поред ових мартолоса, јавља се и већи број мартолоса који су обављали друге послове, а долазили су махом из Београдске и Лепеничке нахије (Vasić 1967, 123–124). Башки мартолоси плаћали су знатно веће порезе него што је то било уобичајено зато што је служба у башком руднику била сезонска и трајала свега шест месеци (Катић 2005, 259).

Мартолосима башког рудника управљао је спахија у звању сердара. Током 1586. године, то је био извесни спахија Насух (Катић 2005, 259). Познато нам је неколико имена мартолоса који су чували рудник у селу Ба из дефтера умрлих примићура, мартолоса, шахинџија и чакрџија Смедеревског санџака за 1571/72. годину. У њему се спомиње извесни Војин из села Горњи Шин у Лепеничкој нахији, који је те године преминуо на месту мартолоса рудника Бах, а на тој функцији га је заменио син Радосав (Vasić 1967, 107). На другом месту спомињу се Никола Дошлица из села Томоловац у Лепеничкој нахији, кога на служби замењује извесни Јован (син Драгише). Из исте нахије, из села Чирковница, Вука Бубића након смрти, замењује брат Вујица (Vasić 1967, 107–108). Из Ваљевске нахије, пописани су следећи мартолоси: Врањеш Вук (из непознатог села), кога је заменио брат Радица; из Београдске нахије спомињу се: поп Јован Радић из села Баташина, кога је заменио брат Андрија. Међу умрлима се спомиње и Комлен Грујо из Ваљевске нахије као примићур села Богојевац и царског хаса Бах (Vasić 1967, 109). Године 1586. спомиње се Вукин, син Новака из села Рујиновац у Лепеничкој нахији, који долази као мартолос уместо преминулог брата Илије; 1592/93. постављен је Матија, син Хераков из Моравско-рудничке

нахије, уместо преминулог оца. Током 1603. године спомиње се Вукоје, син преминулог Ђуре из Доње Лужине у Рудничкој нахији, а 1621. спомињу се мартолоси Павко и његов син Лазин из села Влајковац у Ваљевској нахији, као и Комлен, син Вуков из села Лопатница из исте нахије (Vasić 1967, 124).

Ради додатне сигурности, Порта је почетком 1572. године донела одлуку да се башки рудник заштити паланком. Међутим, због недостатка простора и негодовања посаде и локалног становништва, посао није ишао уобичајеном динамиком. Радови на градњи паланке су започети у пролеће 1572. и врло брзо обустављени. Како се тај посао није реализовао ни наредних година, 1575. године се одустало од изградње паланке, а смедеревски санџакбег Мухарем оставио је белешку да су мештани села Ба запретили да ће се раселити уколико дође до њене изградње. Проблем је превазиђен договором да се у селу изгради чврст амбар у ком би се чували муниција и алат, а за чију безбедност би јемчили становници села (Катић 2005, 248–250).

Почетком 17. века, наставља се индустријска активност у селу, где су постојали рудник гвожђа и прерађивачки погони. Тако је 1602/3. године у селу Ба произведено 20.000 топовске ђулади. За рудник је тада било везано 31 село са преко 520 домаћинстава у Рудничкој и Лепеничкој нахији. У Бау су са стране довођени Јуруци и Татари, а одатле су стручни радници слани да развијају рударску производњу у Каменграду у Босанској крајини (Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, 2002, 187). У једном дефтеру из 1621. године сазнајемо да се емин рудника у том моменту звао Хусеин и да је те године умро извесни Филип из села Лопатница у Ваљевској нахији, мартолос рудника. Будући да није имао мушких потомака, Хусеин се заложио да у службу уђе Комлин, син Вуков, Филипов рођени брат (Vasić 1967, 111). У попису џизије рудничке области из 1639. године и даље се спомиње башки рудник без ближих података (Зиројевић 1997, 43–44). Средином 17. века производња у башком руднику је смањена и одређена на укупну тежину од 100.000 ока ђулади годишње (Катић 2005, 226). У другој половини 17. века, башки рудник је и даље имао обавезу да испоручи 100.000 ока ђулади у вредности од 203.000 акчи. Из рачуна за 1698. годину, види се да башки рудник и даље испоручује топовску муницију за Београд (Тричковић 2013, 234). Пред почетак Великог бечког рата башки рудник био је један од четири велика рудника у Смедеревском санџаку поред Кучајна, Мајданпека и Рудника. Тада је у башком руднику произвођена ђулад од 9 до 14 ока, што значи да је годишње произвођено око 8700 комада ђулади (Катић 2005, 226–227, 272).

Почетком 18. века, на подручју Смедеревског санџака, одржали су се једино рудници у Мајданпеку, Кучајну и Бау (Тричковић 2013, 233–234).

Током 1702. године, башки рудник припадао је Бањалучком кадилуку, што се може објаснити повезаношћу са рудником гвожђа у Каменграду, који је такође потпадао под исти кадилук, а коме је башки рудник био подређен у управном и судском погледу (Катић 2005, 281). Из сачуваних података видимо да производња полако опада, тако да је 1716. године обавеза башког рудника била да испоручи 90.000 ока ђулади (Тричковић 2013, 233–234). Након Аустро-турског рата 1717–1718. године, о руднику у селу Ба више нема спомена.

Материјална сведочанства

Прве конкретне вести о материјалним траговима рударске делатности доноси Љубомир Павловић 1907. године, када бележи да се источно од брда Рујевац, ближе сеоским кућама, налази потез звани Згариште, где су по предању биле зграде за становање рударског особља, као и велике топионице и магацини за складиштење руде. Недалеко одавде, налазио се потез звани Кућишта, за који предање каже да представља остатке некадашњих рударских насеља. Тада су на површини и даље били видљиви остаци старих зидова, као и велики број шљакишта (Павловић 1907, 528–529). Драгоцено је сведочење Василија Симића, који прецизније описује стање на терену 1924. године када је први пут посетио локалитете у селу Ба, као и други пут педесетих година 20. века. Приликом прве посете, В. Симић је затекао троскиште, а изнад њега остатке две пећи кружног облика, пречника 70–80 цм, са зидовима дебљине око 10 цм израђеним од иловаче, чији су остаци били видљиви изнад земље. Поред ових пећи видео се јаз којим је довођена вода ка овим пећима. Ове пећи порушене су око 1930. године (Simić 1976, 100, 102). С. Катић претпоставља да су ове пећи биле високе око 1,5 м, што је спадало међу најмање примерке, с обзиром на њихову специфичну намену (Катић 2005, 83). Милутин и Драга Гарашанин такође спомињу овај локалитет, називајући га Јаћимовића воћњак, пишући да се на овом месту налазе остаци рударске шљаке (Бошковић ур. 1956, 22).[7]

Овај локалитет смештен је на десној обали реке Љиг, у близини места где водоток престаје да се спушта низ падине брда Гучево и започиње хоризонталан ток низ алувијалну раван. Према сведочењу мештана, читаво брдо на ком се налази домаћинство породице Јаћимовић заправо представља вештачку творевину насталу од рударске шљаке. На овом потезу, данас

[7] Милутин и Драга Гарашанин у тексту наводе да је рударска шљака настала као последица праисторијског рударства, будући да се на истом потезу налазе и две хумке, оквирно датоване у метална доба.

Сл. 1. Троскишта на локалитету Јаћимовића воћњак

Fig. 1. Slab heaps at the site of Jaćimovića Voćnjak

се јасно уочавају остаци погона за топљење руде. Средином имања, уочава се просек за који мештани тврде да је остатак старог речног корита. Лево од корита уочавају се шљакишта у виду повећих гомила, на чијој се површини већ појављује рударска шљака.[8] Ове гомиле се спуштају каскадно низ падину, а њихов број и обим није било могуће одредити с обзиром на то да је читав терен зарастао у густо шибље (сл. 1). Уз једно од ових шљакишта постоје и остаци зидног платна, чије се датовање тренутно не може одредити. Читавим потезом, мештани изоравају рударску шљаку и гвоздене одливке.

Јаћимовића воћњак био је само мањи прерађивачки погон. Главни погон налазио се код данашњег сеоског гробља на десној обали реке Љиг. Почетком 20. века, на овом потезу били су видљиви остаци 6–7 пећи у облику великих казана.[9] Око ових пећи, људи су проналазили топовску ђулад тежине око 15 килограма (око 11,7 ока, што приближно одговара калибру за топове типа колонборна). Вода за испирање руде у овом погону довођена

[8] Томислав Јаћимовић, власник имања каже да на овим шљакиштима никада није успевала ниједна пољопривредна култура, па је из тог разлога на читавом потезу засађен воћњак.

[9] Народ су ове пећи подсећале на казане па су их зато тако и звали.

Сл. 2. Остаци некадашњег јаза код сеоског гробља

Fig. 2. Remains of a former ditch near the village cemetery

је, према претпоставци Василија Симића, преко јаза који је доводио воду у Пантелића воденицу испод главног гробља (Simić 1976, 102) (сл. 2). Данас се на овом потезу и даље изоравају велике количине рударске шљаке, а сећање на топионице је и даље живо. Јаз за Пантелића воденицу данас је затрпан, али се и даље може разазнати на терену.

У подножју брда Рујевац, дуж водотока истоименог потока, налазе се остаци руде гвожђа и рударске шљаке (сл. 3). Вода у овом потоку оставља трагове окер и црвенкасте боје, што указује на присуство гвожђа. На узорку руде пронађене у Рујевцу вршена је хемијска анализа методом енергијско-дисперзивне рендгенске флуоресценције (EDXRF). Резултат је показао да руда садржи 88,18 % гвожђа, 10 % никла, као и незнатне количине олова, цинка и платине.[10]

Рударска окна видљива су већ од почетка подножја брда Рујевац. Два мања окна налазе се са леве стране пута који из центра села води у заселак Степановићи и данас се секундарно користе као оставе. Мештани ова окна називају *штолме*. Поједини радници из каменолома сведочили су аутору о

[10] Анализу је извршио Владимир Пецикоза у Истраживачкој станици Петница на уређају компаније Thermo Fisher Scientific.

Сл. 3. Данашњи изглед брда Рујевац

Fig. 3. Today's appearance of the hill of Rujevac

изгледу рударских окана која су затицали на Рујевцу и према тим исказима, постоје три врсте окана. Први тип чине једноставна окна неправилних ивица којима је праћена рудна жила, чија се дубина креће између 20 и 50 м. Понекад се ова окна могу и рачвати у два или више неправилних тунела. Други тип чине нешто правилнија каскадна окна и карактеришу их каскаде које се налазе на сличним међусобним раздаљинама, тако да се окно спушта степенасто у унутрашњост брда и она могу бити дуга око 80 м. Трећу групу чине окна правилних ивица ојачаних гредним конструкцијама и у њима су биле постављене шине за извлачење руде. Према сећањима мештана, ова окна су настала почетком 20. века, када је једно краће време обновљена рударска делатност у селу (Карта 3). Пишући о локалитету Рујевац, где су по сведочењу мештана и управе каменолома добили податке о постојању рударских окана *из средњеī века*, Милутин и Драга Гарашанин констатовали су да материјални трагови ових тврдњи нису постојали (Бошковић ур. 1956, 75).

Поред директних трагова рударства, у селу постоји Црква Светог Илије, подигнута у моравском стилу, највероватније крајем 14. или почетком 15. века са припадајућим остацима темеља објекта непознате намене и околном некрополом, од које данас нису остала видљиви трагови надгроб-

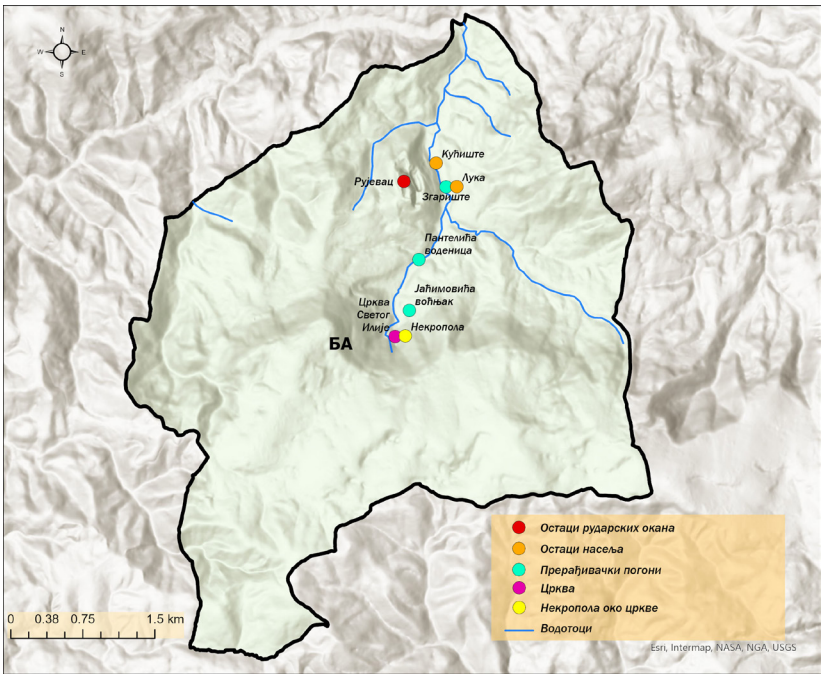

Карта 3. Археолошки локалитети у селу Ба (израдио Лазар Томовић)
Мар 3. Archaeological sites in the village of Ba (made by Lazar Tomović)

них обележја (Јеж 1999, 229–234; Ђукић 2025, 181–207). Такође, Милутин и Драга Гарашанин забележили су локалитет Лука са десне стране реке Љиг у центру села, на ком су видљиви остаци опеке и фрагменти керамике, датоване према фактури у средњи век (Бошковић ур. 1956, 74).

Наративни извори

Наративни извори, забележени у литератури и на терену у селу Ба понекад су контрадикторни и нејасни. Једно предање забележено почетком 20. века доноси Љубомир Павловић:

У народном предању постоји мишљење да су ово село основале многе некакве породице, туђе народности и вере, по занимању рудари. Ништа изближе не зна се о овим породицама, зна се само то да су овде биле докле нису ови крајеви потпали под Турке, па су отеране и исељене у угарске земље, а њихове куће и зграде попаљене и порушене. Како су онда биле порушене све сеоске куће и село било расељено, онда су одмах наиргнуле друге породице и населиле село. Иако је то било давно, ипак су још свеже успомене о досељењу и из суседног рудничког села Ивановаца. Прича се да су прешле само три по-

родице, које су биле задружне и прво се населиле у Љиīу, испод Скока. По предању, ово досељење пада у почетку 16. столећа... (Павловић 1907, 529–530).

Један од родова које Павловић спомиње као досељене у 16. веку јесу Живановићи. Данас у овој породици пак постоји предање да су из Иванованца дошли у 18. веку и да је село тада било пусто. С друге стране, део Башана данас држи до тога да воде порекло од Саса, што образлажу тиме да у селу постоји велики број плавокосих и рићокосих људи.

Контрадикторна су и предања која говоре о турском присуству у селу. Док једно предање које је забележио Василије Симић каже да је сеоска Црква Светог Илије једно време била џамија због присуства великог броја Турака (Simić 1976, 102), друго предање које је аутор забележио каже да Турци никад нису ни били у селу. За остатке јаза на имању Томислава Јаћимовића кажу да је било првобитно корито реке, али да је померено у данашње због потреба рудника.

Понегде су могу чути и приче о скривеном благу. Тако је неко од мештана пронашао велико топовско ђуле и дао га познаницима у оближњу Планиницу. Када су Планиничани отворили ђуле, испоставило се да је у целости било напуњено златом. На једном од шљакишта на имању Томислава Јаћимовића, каже се да су закопана два товара злата у јеленским кожама, која до данас нису пронађена.

Околне радионице

У ближој околини села Ба, налази се неколико локалитета и топонима који указују на делатност прераде руде. Тако се у селу Гукош код Љига, на ободу једног брежуљка, налази гробље које мештани зову Вигњиште.[11] По сведочењу мештана који су копали раке на овом гробљу, на одређеној дубини се појављује запечена земља. Испод гробља, на падинама брежуљка, видљиве су велике количине рударске шљаке. У оближњим Ивановцима, на имању Марка Гајића постоји потез који се такође зове Вигњиште, а уз њега се налази и потез Ковачица. Око десет километара северно од села Ба, у селу Бошњановић, такође се налази један потез који мештани зову Вигњиште, али истраживања на овом потезу нису вршена па се о њему не може ништа ближе рећи. Народно предање говори о ливницама и рударским окнима у селу Бранчић поред Љига, о чему још увек нема потврда.

Остаци рударске и прерађивачке делатности забележени су и у оближњем Полому на месту званом Мало брезје, где постоје остаци рударске

[11] Вигњиште, односно вигањ су прасловенске речи које означавају ковачко огњиште или пећ, ковачку ватру или ковачницу (Фостиков 2016, 49).

шљаке. Такође, остаци рударске шљаке налазе се и у Срезојевцима, затим у Бершићу, Такову, Семедражу и Шаранима (општина Горњи Милановац) (Филиповић 1960, 43–44; Simić 1976, 103–104). Датовање ових локалитета још није познато, па не можемо говорити о њиховој евентуалној повезаности са рудником у селу Ба.

Дискусија

Иако историјски извори из османског периода говоре о интензивној рударској активности у селу Ба, на терену се до данас нису очували трагови тако велике индустријске делатности. Сам почетак рударства се не може са сигурношћу одредити. Милутин и Драга Гарашанин регистровали су укупно пет хумки на три локалитета, које су оквирно датовали у период праисторије (Бошковић ур. 1956, 22). Да ли је њихово присуство везано за лежишта руде гвожђа у овом селу, још се не може поуздано утврдити, с обзиром на то да још увек не постоје директни докази о експлоатацији и производњи овог метала у Србији, барем до времена око 800. године п. н. е. (Mladenović, Živanović, Đorđević, Krčmarević 2025, 21–24). У селу још увек нису регистровани никакви материјални трагови боравка људи током античког периода, па самим тим се ни о рударским активностима не може дискутовати.

Рударска делатност током средњег века, много је извеснија. Почетком 14. века Саси су највероватније из Рудника прелазили у Подриње, где се рудник у Трешњици спомиње у дубровачким списима већ 1312–1313. године (Ћирковић, Ковачевић – Којић, Ћук 2002, 43), што је и оквирно време када су могли започети рударску активност и у селу Ба. На повезаност назива *Бах* са *рударима немачке народности* указивао је и Љубомир Павловић у својој етнографској студији о Колубари и Подгорини из 1907. године (Павловић 1907, 457). Општи полет српског рударства у време деспота Стефана Лазаревића, када се обнавља производња у неким старим рудницима, а отварају се и нови (Ћирковић, Ковачевић – Којић, Ћук 2002, 95–111), представља време када се у селу Ба подиже Црква Светог Илије, монументална по својим размерама (21,50 x 10, 50 м) и зидана од правилних каменик квадера, што упућује да се не ради о сеоској цркви, већ о објекту чија намена превазилази локалне потребе (Ђукић 2025, 181–212). Међутим, на повезаност ових фактора са рударском делатношћу у селу Ба не можемо још са сигурношћу рачунати.

Током 16. века, рударска активност у селу Ба бележи се од 1559/60. године, што је време успона османског рударства у Смедеревском санџаку. У слично време покренути су и значајни рудници у Кучајну и Мајданпеку, као и мањи рудници на Авали и Рудишту (Катић 2015, 11). Један документ

из 1567/68. говори да су мартолоси и примићури од старине ангажовани на чувању башког рудника (Vasić 1967, 122–123), што указује на то да је почетак производње овде свакако почео пре 1559/60. године, али не и пре 1530. године када села Ба још увек нема у османским дефтерима (Sarinay 2009). Како располажемо фрагментарним подацима, не можемо направити прецизније поређење са другим рудницима. Судећи по величини радничког хаса башког рудника који је обухватао 92 села, јасно је да се ради о производњи изузетно великих размера, али пре свега, потреби за обезбеђивањем неопходних намирница и сировина за рад хиљада сезонских радника који су долазили у Ба од Ђурђевдана до Митровдана. Поређења ради, хас рудника у Кучајну обухватао је 48 села (Катић 2009, 199), док је хас Рудника у првим деценијама 16. века, обухватао свега неколико околних села (Катић 2007, 136), а хасом рудника гвожђа Чемерно током 16. века било је обухваћено 15 села (Катић 2015, 13).

Утицај рудника на развој села види се у пописима становника. Док је 1559/60. године у селу било 13 домова и два неожењена мушкарца, већ 1571/72. бележи се пораст, када је пописано 22 дома (Аличић 1985, 42, 262–263). Пад становника током 1575. године, када је у селу било 12 домова, може се тумачити одласком дела башких ливаца у Каменград, што је учињено по наређењу Порте (Катић 2005, 224). Током 1639. године, у селу је пописано 37 кућа, што је знатно велики број у односу на остатак рудничке области. Испред је само Рудник са 55 кућа, док је за околна села просек износио око 14 кућа (Зиројевић 1997, 37–44), што сведочи да је Ба и даље једна од централних тачака у овом делу Смедеревског санџака. Након Аустро-турског рата 1716–1718. године, у попису који је спровела аустријска администрација 1718/19. године, када већи део Рудничке нахије чине напуштена села, а у већини других села бележи се између једне и четири куће, Ба има 10 кућа, што је треће по величини село у нахији, одмах иза Блазнаве (18 кућа) и Страгара (17 кућа) (Пантелић 1948, 25), што показује да је село и даље привлачно за живот.[12] Престанком рада рудника, село губи на значају и већ на попису из 1738. године бележи се као пусто (Павловић 1907, 527–529).

Обим производње у селу Ба од око 20.000 гвоздених топовске ђулади годишње делује скромно у односу на производњу од око два милиона оловних, колико је годишње збирно стизало у Београд из рудника у Кучајну и Руднику, а која је од почетка 1568. порасла на три милиона (Катић 2007,

[12] Резултати овог пописа не могу се узети дословно, будући да је попис извршен на брзину и да је становништво склањало чланове породице и имовину, а прикривана су и читава домаћинства (Пецињачки 1975, 32). Међутим, и поред те чињенице, значајно је то што је село Ба и при таквом попису једно од многољуднијих села дистрикта Рудник.

147). Податак да су мукате рудника Ба и Моровић издаване заједно 1584. године за 220.000 акчи (Катић 2007, 148), али и то да рудник никад није имао свој кадилук упућују на његов споредни значај у правно-административном и финансијском погледу. Његов значај је пре свега био стратешки. Чињеница да је рудник 1571/72. чувало 80 мартолоса[13] сведочи управо о томе. Башки рудник био је важна тачка за снабдевање београдске тврђаве муницијом, што се могло постићи релативно лако копненим путевима или речним токовима Љига, Колубаре и Саве.

У погледу потрошње ћумура, не можемо дати прецизна поређења, али ако узмемо да је за рад једног од највећих рудника у Османском царству, рудник Кебан у Анадолији 1729. године било потребно око 15.000 тона ћумура (Катић 2009, 204), количина од око 4000 тона у башком руднику делује вредна пажње.

Период 17. века још увек се не може са сигурношћу реконструисати. Иако и даље имамо вести о производњи и постављењу чиновника, није сигурно да ли је она трајала у континуитету. Ретке вести из прве половине 17. века којом располажемо потичу из 1621. године о постављењу нових мартолоса у руднику (Vasić 1967, 111) и 1639. године где се у попису становништва Ба и даље спомиње као рудник (Зиројевић 1997, 44). Евлија Челебија не спомиње рудник и топионицу у селу Ба 1662. године, али наглашава да у овом селу извире река Љиг (Čelebija, 1967, 331–332). Примера ради, рудник сребра у Трепчи, један од најбогатијих рудника у европском делу Османског царства, према једном извештају из 1642. године није радио. Производња у Трепчи поново почиње 1664. отварањем рудника Нови Безистан (Катић 2006, 235–244).

Тежња ка постепеном смањењу производње уочава се средином 17. века када се своди на 100.000 ока, односно око 8700 ђулди годишње (Катић 2005, 226–227), и то говори о измењеним околностима у којима се нашао башки рудник. Један податак из 1650. године показује да је из ливнице у Градишкој у Босни за Истанбул послато 10.500 топовске ђулади (Petrović 1966, 179), што говори да рудници у Босни полако преузимају примат. Ни за рудник Чемерно не може се тачно реконструисати динамика радова током 17. века, али судећи по документима након Великог бечког рата (1683–1699), у којима се рудник више не спомиње, јасно је да рударска активност замире током ратних година (Катић 2015, 17). Оближњи Рудник, иако један од најважнијих, бележи велике потешкоће у раду током 16. и 17. века, да би у Великом бечком рату током ратних дејстава у Србији 1688–1690. његова

[13] Примера ради, рудник Чемерно у истом периоду обезбеђује око 60 мартолоса (Катић 2015, 16).

производња потпуно замрла (Катић 2007, 133–155), док се башки рудник одржао и током ратних година, као и у времену које је уследило, чему је свакако допринео његов стратешки значај (Катић 2005, 280–281). Исто се пратило и током прве две деценије 18. века, када је успостављањем аустријске управе (1718–1739) и овај рудник био коначно угашен.

Обим и значај производње у башком руднику и ливници који је остао забележен у писаним изворима у извесној мери потврђују и материјална сведочанства. Велики број троскишта на имањима Јаћимовића, Пантелића и њихових суседа, који су и данас видљиви, као и рударска шљака која се појављује у већем делу оранице низ реку Љиг, говоре о интензивном раду ливница у овом селу током дужег периода. Такође, велики број рударских окана, од којих највећи део данас више не постоји услед рада савременог каменолома, такође сведоче о значајној рударској активности. Присуство необрађене руде у потоку Рујевац под истоименим брдом где је руда вађена, а уједно и присуство рударске шљаке, сугеришу да се на овом водотоку одвијала производња, о чему би више рекла будућа истраживања.

Многе легенде и усмена предања у селу везани су за рудник и рударску активност. Значајно је предање које је забележио Љ. Павловић према ком је првобитно средњовековно становништво села *другe народности* расељено, да би у 16. веку дошли нови досељеници из оближњих Ивановаца, од којих један део и данас живи на истом месту. Оно се поклапа са временом поновног отварања рудника средином 16. века које се могло сачувати у традицији становништва. Остале легенде и предања нам не дају јасне слике које можемо користити за реконструкцију слике о руднику у селу Ба.

Закључак

Рудник гвожђа у селу Ба привлачио је пажњу многих релевантних аутора и био део њихових истраживања, али досада није био део једне јединствене студије. Уз то, материјални трагови башког рудника данас убрзано нестају услед рада локалног каменолома, док су остаци ливница угрожени пољопривредним радовима. Стога сматрамо да би за наредна истраживања најпре требало прикупити све релевантне податке на једно место и потом позиционирати положаје за наредна истраживања.

Засада можемо говорити о могућности да се на овом простору истражује рударство током праисторијског периода, с обзиром на присуство већег броја тумула у овом селу. Извесна је и средњовековна рударска активност јер име села највероватније потиче од саске речи *Bach*, што значи поток, а такође, у селу је познат и топоним *штолме*, којим су означена два

хоризонтална рударска окна у селу. Средњовековна Црква Светог Илије са својим великим габаритима, али и керамика која се може пронаћи у селу говоре о значају овог села током средњег века, који тек треба истражити.

Средином 16. века почиње интензивна производња топовске муниције у селу Ба која се слала у Београд. Рудник је био сезонски и радио је од Ђурђевдана до Митровдана, што је условило његов специфичан положај у пореском и правно-административном погледу. Његов успон почиње 1567. године и током 16. века има тенденцију раста. Производња забележена у изворима расте са 15.000 на 20.000 ћулади годишње, што је свакако био само део од укупне производње. У ту сврху, рудник добија свој хас који броји 92 села, што је далеко више од хасова других рудника у Смедеревском санџаку. Разлог томе делом лежи и у великом броју сезонских радника, пре свега Јурука, Татара, муселима и других, чији је укупан број достизао и 5000 годишње.

Током 17. века, општа криза у Османском царству, огледа се и у рударству, а самим тим и у башком руднику. Производња која је на самом почетку 17. века и даље на нивоу од 20.000 топовске ћулади, с временом се смањује на 100.000 ока, односно количину од око 8700 ћулади годишње. Евлија Челебија, који пролази овим крајевима шездесетих година 17. века, чак и не спомиње рудник гвожђа у селу Ба, тада већ подређен рудницима у Босни, који увелико испоручују веће количине муниције. И поред тога, село је и даље једно од најдоминантнијих у Рудничкој нахији, а пред Велики бечки рат (1683–1699) и даље је један од четири водећа рудника у Смедеревском санџаку (Катић 2005, 272). Чињеница да је рудник радио и током ратних година, па и касније, када се чак и оближњи Рудник гаси, говори о његовом стратешком значају. Међутим, производња је и даље у опадању и своди се на 90.000 ока.

Рудник у селу Ба опстаје и почетком 18. века, када је производња и даље на нивоу од 90.000 ока ћулади годишње. Међутим, нови Аустро-турски рат (1716–1718) и успостављање аустријске власти на овим просторима значи дефинитиван престанак рада башког рудника. Након гашења рудника, село Ба опстаје још неко време, да би до 1738. године запустело.

На крају, усмена традиција у селу пуна је прича о старом руднику. Иако понекад контрадикторне, њихова централна тема је увек рудник. Поред тога што се поједина предања поклапају са писаним изворима, наративни извори су сведок везаности локалне заједнице за своје културно наслеђе, што је изузетно значајно за будућа истраживања и однос археологије и јавности у целости.

Будућа истраживања свакако треба преусмерити ка археолошким ископавањима будући да су у селу Ба она вршена само око Цркве Светог Илије. Такође, треба размотрити и однос рудника Ба са околним локалитетима на којима је регистрована рударска или прерађивачка активност попут Вигњишта у Гукошу код Љига или сличним налазиштима у оближњем Полому, Срезојевцу, Шаранима и другим местима.

ИЗВОРИ

Аличић, А. С. 1985. *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век, књ. III*, Чачак: Историјски архив Краљево, Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив Титово Ужице.
Мишковић, Ј. 1875. Опис рудничког округа, у: *Гласник српскоī ученоī друштва, књ. XXLI*, Београд: Српско учено друштво, 104–282.
Павловић, Љ. 1907. Колубара и Подгорина, антропогеографска проматрања, у: *Српски етноīрафски зборник, књиīа осма*, Београд: Српска краљевска академија, 345–1085.
Пантелић, Д. 1948. Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, у: *Споменик САН XCVI,* други разред 75, Београд: Српска академија наука, 5–40.
Sarinay, Y. 2009. (ed.) Semendire livâsi icmâl tahrîr defteri (937 / 1530), Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV. Ankara, T. C. Başbakanlik, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
Филиповић, М. 1960. *Таково*, Београд: Српска академија наука.
Čelebi, E. 1967. *Putopis, odlomci iz jugoslovenskih zemalja*, Sarajevo: Svjetlost.

УСМЕНИ ИЗВОРИ

Драган Пантелић, Ба, општина Љиг.
Зоран Поповић, Ба, општина Љиг.
Радуле Степановић, Ба, општина Љиг.
Радош Живановић, Ба, општина Љиг.
Томислав Јаћимовић, Ба, општина Љиг.

БИБЛИОГРАФИЈА

Vasić, M. 1967. *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
Динић, М. Ј. 1955. *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд, Српска академија наука.

Ђукић, А. 2025. Прилог датовању цркве Светог Илије у селу Ба, у: *Крај Другог светског рата у Србији: осамдесет година Светосавског конгреса у селу Ба*, ур. А. Лукић и А. Ђукић, 181–212. Љиг: Удружење за неговање културног наслеђа Челник, Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево.

Зиројевић, О. 1986. Јуруци у рудницима, у: *Етногенеза на Јуруците и нивното населување на Балканот*, ур. К. Томовски, 49–56. Скопје: Македонска академија на науците и уметностите.

Зиројевић, О. 1997. Попис џизије рудничке области из 1639. године, у: *Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године, зборник радова о тристагодишњици Велике сеобе*, ур. епископ шумадијски Сава, 35–48. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

Исаиловић, М. 1989. *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево: Народни музеј Ваљево.

Јеж, Ж. 1999. Црква Светог Илије у селу Ба, *Колубара, велики народни календар за просту 1999. годину*, Ваљево, 229–234.

Катић, С. 2005. *Историја рударства и металургије у Османском царству (на примеру Смедеревског санџака)*. Докторска теза, Универзитет у Београду.

Катић, С. 2006. Обнављање рудника Нови Безистан у Трепчи 1664. године, *Мешовита грађа* XXVII: 235–244.

Катић, С. 2007. Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку, *Историјски часопис* LV: 133–155.

Катић, С. 2009. Потрошни материјали у османском рударству и металургији, *Историјски часопис* LVIII: 197–207.

Катић, С. 2015. Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век), *Наша прошлост* 16: 9–24.

Мишић, С. 2018. Територијално-управна организација Рудника (12–15. век), у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, 7–14. Аранђеловац: Народни музеј Аранђеловац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета.

Mladenović, O., Živanović, S., Đorđević, M. i Krčmarević, B. 2025. The site of Kuznjica in Rudna Glava: New data and archaeological potential, у: *Етно-културолошки зборник XXVIII*, ур. В. Филиповић, И. Тодоровић, А. Савић-Грујић, 13–28. Ниш: Галаксијанис, Сврљиг: Центар за културу, туризам и спорт.

Petrović, Đ. 1966. Neki podaci o izradi topovskih kugli u Srbiji i Bosni tokom XV i XVI veka, *Vesnik Vojnog muzeja* 11–12: 162–180.

Петровић, С. 2020. Област Љига у турском периоду, у: *Три јубилеја у Љигу*, ур. А. Ђукић, 22–26. Љиг: Удружење за неговање културног наслеђа Челник, Градска библиотека Љиг, Туристичка организација општине Љиг.

Поповић, Т. 2000. Сеоска и градска привреда, рударство, у: *Историја српског народа III-1*, ур. Р. Самарџић, 575–646. Београд: Српска књижевна задруга.

Пецињачки, С. 1975. Различити подаци из 1732–1733. године о коморским насељима рудничког дистрикта, *Зборник радова Народног музеја* VI: 31–48.

Томовић, Л. 2020. Географски положај општине Љиг, у: *Три јубилеја у Љигу*, ур. А. Ђукић, 7–8. Љиг: Удружење за неговање културног наслеђа Челник, Градска библиотека Љиг, Туристичка организација општине Љиг.
Тричковић, Р. 2013. *Београдски пашалук 1687–1739.* Београд: Службени гласник.
Самарџић, Р. 1986. Срби у Турском царству 1699–1716. у: *Историја српског народа IV-1*, ур. С. Гавриловић, 7–30. Београд: Српска књижевна задруга.
Simić, V. 1976. Nekadašnje rudarstvo gvožđa u Šumadiji, *Rudarski glasnik* 1: 96–105.
Ћирковић, С. 1981. Српске и поморске земље краља Уроша I, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, 341–356. Београд, Српска књижевна задруга.
Ћирковић, С., Ковачевић-Којић, Д. и Ћук, Р. 2002. *Старо српско рударство*, Београд, Вукова задужбина; Прометеј, Нови Сад.
Фостиков, А. 2016. *Занатство у средњовековној Србији*. Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Aleksandar Đukić
Association "Čelnik"
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

IRON MINE IN THE VILLAGE OF BA NEAR LJIG

Keywords: *Village of Ba, Ottoman mining, Ljig, iron, industrial heritage, early modern period, Rudnik nahiye*

The iron mine in the village of Ba has attracted the attention of numerous prominent scholars and has been included in their research; however, it has never been the subject of a comprehensive study. Furthermore, the material remains of the Ba mining complex are rapidly disappearing due to the activities of a local quarry, while the remnants of smelting facilities are threatened by agricultural works. Therefore, we believe that the first step in future research should be the collection and synthesis of all relevant data in a single study, followed by precise identification and positioning of sites suitable for further investigation.

At present, we can speak of the possibility of investigating mining activities in this area during prehistory, given the presence of a considerable number of *tumuli* within the village territory. Medieval mining activity is also highly likely, as the village name most probably derives from the Saxon word *Bach*, meaning "stream". In addition, the local toponym Štolme refers to two horizontal mining adits known in the village. The medieval Church of St. Elijah, notable for its substantial dimensions, together with ceramic finds that can be recovered within the settlement, further attests to the importance of the village of Ba during the Middle Ages – a significance that still awaits thorough investigation.

In the mid-16th century, intensive production of cannon ammunition began in the village of Ba, from where it was transported to Belgrade. The mine operated seasonally, from St. George's Day to St. Demetrius' Day, a circumstance that shaped its distinctive fiscal and legal-administrative status. Its rise commenced in 1567, and production displayed a clear upward trend throughout the 16th century. According to historical sources, annual output increased from 15,000 to 20,000 cannonballs, although this figure undoubtedly represented only a portion of the total production. To support these activities, the mine was granted its own domain (*has*), comprising 92 villages – a considerably larger domain than those associated with other mines in the Sanjak of Smederevo. This was partly due to the large number of seasonal workers, including Yürüks, Tatars, *müsellems*, and others, whose total annual number reached as many as 5,000 individuals.

During the 17th century, the general crisis affecting the Ottoman Empire was also reflected in the mining sector and consequently in the Ba mine itself. Although production remained at approximately 20,000 cannonballs annually at the beginning of the century, it gradually declined to 100,000 *okka*, equivalent to roughly 8,700 cannonballs per year. When the traveller Evliya Çelebi passed through the region in the 1660s, he did not even mention the iron mine at Ba, which by that time had already been subordinated to Bosnian mining centres that supplied substantially larger quantities of ammunition. Despite this decline, the village remained one of the most prominent settlements in the Rudnik *nahiye* and, on the eve of the Great Turkish War (1683–1699), continued to rank among the four leading mines of the Sanjak of Smederevo (Katić 2005, 272). The fact that the mine remained operational throughout the wartime period, and even afterward – when the nearby mine of Rudnik had already ceased operations – demonstrates its enduring strategic importance. Nevertheless, production continued to decline, falling to approximately 90,000 *okka*.

The mine at Ba survived into the early 18th century, maintaining an annual production level of around 90,000 *okka* of cannonballs. However, the outbreak of the Austro–Ottoman War (1716–1718) and the establishment of Austrian rule in the region brought about the definitive closure of the mine. Following the cessation of mining activities, the village of Ba continued to exist for a short period but became deserted by 1738.

Finally, the oral tradition of the village is rich in accounts concerning the old mine. Although these narratives are sometimes contradictory, the mine invariably remains their central theme. In addition to the fact that certain traditions correspond with information preserved in written sources, these narrative accounts testify to the strong attachment of the local community to its cultural heritage. This represents an important resource for future research and for strengthening the relationship between archaeology and the public.

Future investigations should undoubtedly be directed toward archaeological excavations, as research conducted in the village of Ba have thus far been limited primarily to the area surrounding the Church of St. Elijah. It is also necessary to examine the relationship between the Ba mine and nearby sites where mining or metallurgical activities have been identified, such as Vignjište in Gukoš, near Ljig, as well as similar sites in Polom, Srezojevci, Šarani, and other settlements in the surrounding region.